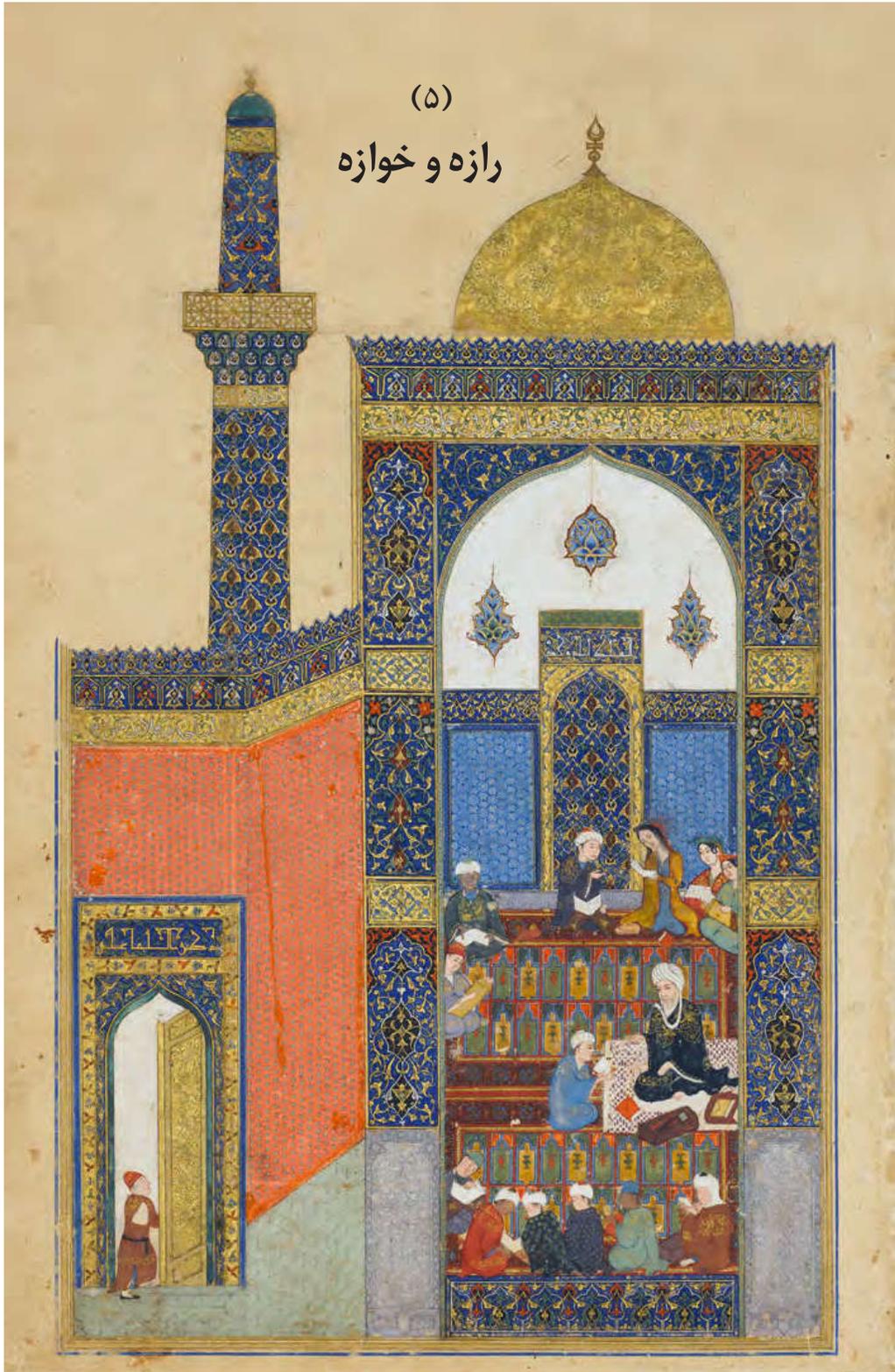

(۵)

رازه و خوازه

نامه بایسنقر، شماره نخست، ۱۳۹۸ خورشیدی

مدرسه گوهرشاد و کج مناره آن

مهندس نصیراحمد یاور^۱

مجموعه مصلاهی هرات، شامل سه بنای مدرسه و مسجد گوهرشاد و مدرسه سلطان حسین بایقرا و برخی بناهای دیگر است که هر کدام در سال‌های متفاوتی ساخته شده‌اند. نخستین بار در سال ۸۳۶ق. مدرسه گوهرشاد^۲ در این موضع ساخته شد. در سال ۸۴۱ مسجد گوهرشاد^۳ پس از بیست سال کار به بهره‌برداری رسید و بعدها سلطان حسین بایقرا در سال ۸۹۸ق. کار اعمار مدرسه خود را تکمیل کرد. این مجموعه که در دوره حکومت تیموری در سده نهم هجری/پانزدهم میلادی اعمار شد، توصیف آن در منابع مختلف آن دوره و دوره‌های بعدی فراوان آمده است. این توصیفات و نیز بقایای کنونی این بناها همه گواه بر شکوه و عظمت این بناها در به کارگیری عناصر مختلف معماری اسلامی با مهارت بالا و زیبایی خاص بوده است.

بخش اعظم این بناها متأسفانه از بین رفته است. تخریب این بناها بعد از افول حکومت تیموری و حملات ازبک‌های شیبانی و صفوی در سده دهم آغاز شد. در سده نوزدهم منازعات داخلی حکام وقت (امیر دوست محمد خان و سردار سلطان احمدخان و پسرش شهنوازخان^۴) سبب گردید تا مجموعه مصلا مورد اصابت گلوله‌های توپ قرار گیرد. در سال ۱۸۸۵م. در روزگار حکومت عبدالرحمن خان به مشوره افسران انگلیسی بنای موجود در مصلا تخریب شد.

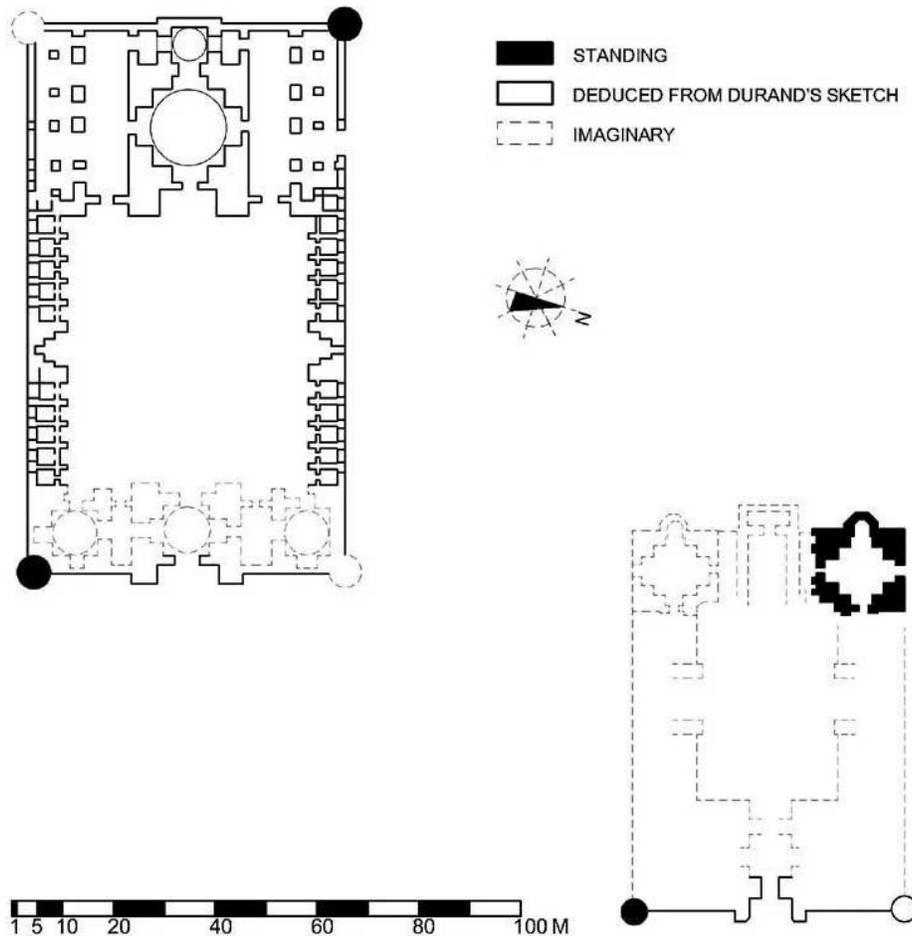
پس از تخریب مصلا، تنها ده مناره و گنبد مقبره گوهرشاد (۸۳۶ق.) باقی ماند که از آن میان اکنون پنج مناره پا بر جا هستند و سایر بخش‌های این بناها از بین رفته‌اند. از مجموعه مناره‌های

۱. کارشناس میراث فرهنگی و معاون مؤسسه پژوهشی بایسنغر nasir.ah.yawar@gmail.com

۲. سمرقندی، عبدالرزاق، مطلع السعدین، ۱۳۸۳، ج ۲، دفتر ۱، ص ۴۲۴.

۳. بر اساس کتیبه این بنا به خط جلال جعفر تبریزی که اکنون در موزه هرات نگهداری می‌شود.

۴. فکری سلجوقی، عبدالرئوف، خیابان، ۱۳۴۳، ص ۲۲.

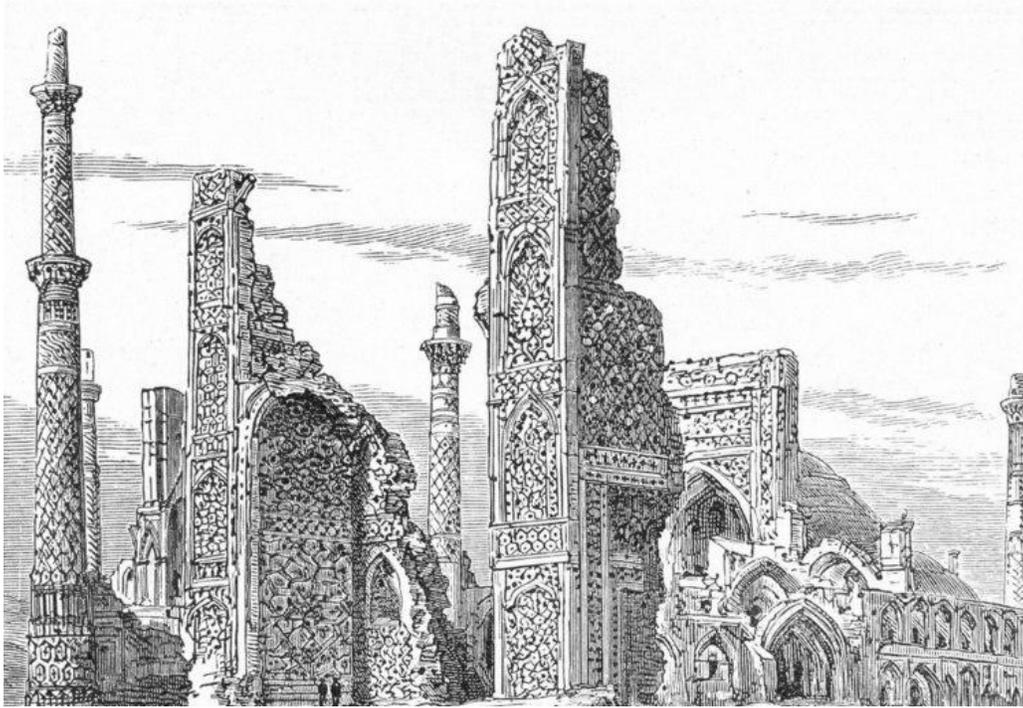
Gawhar Shad Musalla Complex, Herat. Site plan of musalla complex, drawn by Marta Morais, 2006.

گزارش یونسکو، ۲۰۰۶، مارتا موریس

مصلا چهار مناره در چهار گوشه مسجد جامع گوهرشاد، دو مناره در دو طرف ایوان ورودی مدرسه گوهرشاد و چهار مناره در چهار گوشه مدرسه سلطان حسین بایقرا اعمار شده بود. طوری که گفته شد مناره‌ها در تخریبات سال ۱۸۸۵ م. توانستند جان به سلامت به در ببرند ولی صدمات وارد آمده از اثر انفجار باروت‌ها و ضربه‌های تیشه و کلنگ مردم باعث تضعیف آن‌ها شد طوری که یک مناره مدرسه گوهرشاد در سال ۱۳۱۵ ق. / ۱۲۷۵ ش. فرو گلتید و بعداً مناره ضلع جنوب‌غربی مسجد گوهرشاد سقوط کرد و در ادامه در تاریخ ۱۶ جوزا/خرداد ۱۳۰۰ و ۱۸ دلو/ بهمن ۱۳۲۹ ش. دو مناره دیگر یکی پی دیگری فرو گلتید و یک مناره دیگر در ضلع شمال‌غربی مسجد به جا مانده بود که به اثر پرتاب موشک از هواپیماهای روسی به روز هشتم اسد/مرداد ۱۳۶۴ از کمر شکست^۱ و تنها قسمت تحتانی آن به صورت مخروبه باقی مانده است. پنج

۱. افضل، خلیل‌الله، سال‌های سرخ‌هری، ۱۳۹۷، ص ۲۱۹.

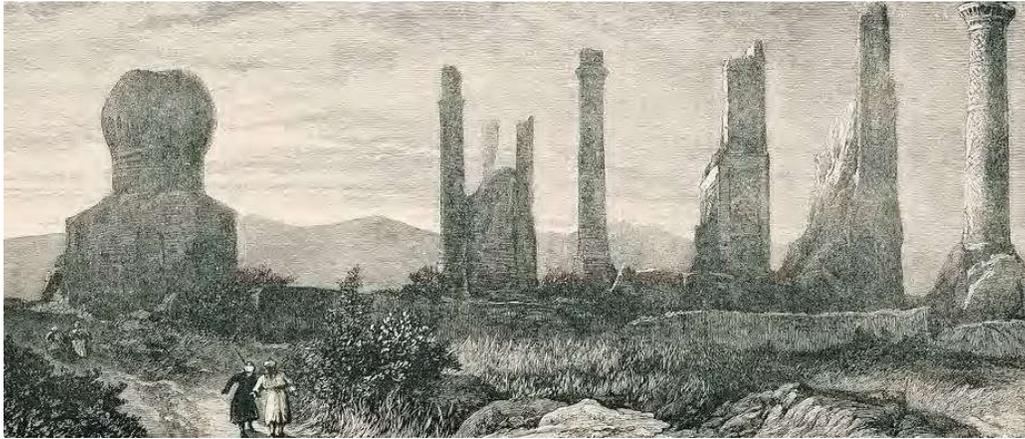

نقاشی نیکولای خانیکوف، ۱۸۵۸ میلادی

مناره باقی مانده نیز آسیب‌های فراوان به خود دیده‌اند و وضعیت فعلی‌شان نیز مناسب نیست. مناره مدرسه گوهرشاد که میان مردم به «منار کج» معروف است در معرض خطر جدی قرار دارد و ادامه این روند منجر به فروغلتیدن این منار خواهد شد. این مناره با ارتفاع ۴۲ متر با پلان دایره‌وی به قطر ۵ متر در قسمت تحتانی و $2/8$ متر در قسمت فوقانی دارای دو بالکن یا قفسه می‌باشد. بالکن اول در ارتفاع ۲۶ متری و دومین بالکن به فاصله ۱۳ متری از بالکن اول در ارتفاع ۳۹ متری قرار دارد. سازه این منار از جنس خشت پخته و مصالح بنایی می‌باشد و تا ارتفاع ۱۰ متری تمام قسمت‌های آن خشت‌کاری بوده و در سمت غرب تا ارتفاع مذکور به بنای مدرسه متصل بوده است. از این ارتفاع به بعد با ایجاد یک دروازه مشرف به بام بنای مدرسه در سمت غرب پله‌های مارپیچ دور یک ستون مدور به قطر $1/3$ متر شروع می‌شود و با طی نمودن ۹۶ پله به قسمت بالای بالکن دوم می‌رسد.

تزئینات نمای خارجی این مناره از جنس خشت پخته و کاشی می‌باشد که در نوع خود بی‌نظیر بوده است. در قسمت پائین و شروع تزئینات نما، یک نوار به شکل ۱۶ ضلعی از جنس مرمر دیده می‌شود که امکان دارد کتیبه‌های سنگی در زیر نوار تعبیه شده بوده است. بالای نوار مذکور تزئینات کاشی‌کاری با قاب‌های خشتی وجود داشته است. ردیف اول بالای نوار

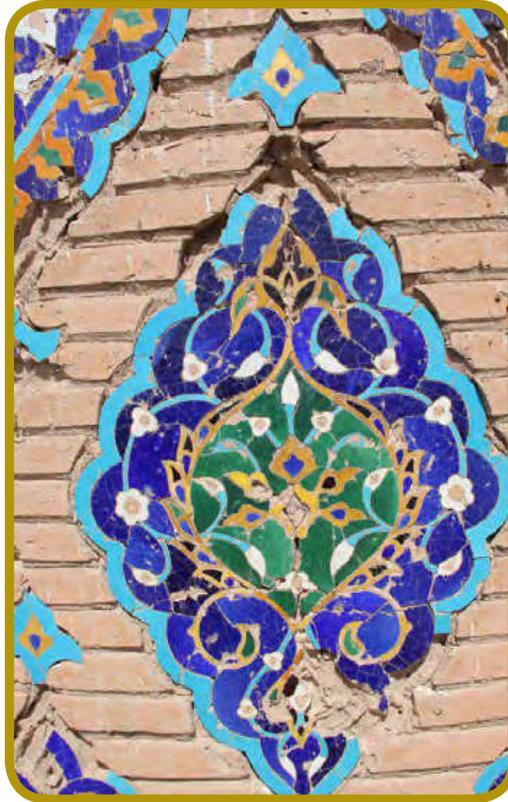
نقاشی توماس هانگرفورد هولدیچ، ۱۸۸۵ میلادی

سنگی به همان شکل ۱۶ ضلعی با قاب خشتی کاشی‌کاری معرّق با نقوش اسلیمی بوده که فعلا اثری باقی نمانده است. از این قسمت به بعد تزئینات به مشکل مدوّر آغاز می‌شود و تا قسمت زیر دروازه ادامه می‌یابد. بین آن‌ها کاشی‌کاری با نقوش اسلیمی وجود داشته است.

در قسمت فوقانی این ناحیه به طور مشخص زیر دروازه ورودی، آیه ۵۶ سوره مبارکه احزاب (إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا)^۱ دور مناره نوشته شده بود که فعلا اثری از آن نیست. این کتیبه با خط زیبای ثلث تحریر شده بود که به نظر می‌رسد توسط اساتید خوش‌نویس آن دوره مانند شهزاده بایسنغر و یا جلال جعفر تحریر یافته باشد. بعد از کتیبه، تزئینات کاشی‌کاری معرّق به شکل ترنج و نقوش اسلیمی دور مناره نقش بسته و تا قسمت پائین بالکن اول ادامه یافته است. چهار نقش اسلیمی مختلف و نقش کتیبه «الحمد لله» در بین ترنج‌ها دیده می‌شود. در فضای میان بالکن اول و دوم نیز کاشی‌کاری معرّق به شکل ترنج با نقوش اسلیمی به اندازه کوچک‌تر وجود داشته و در بین ترنج کتیبه چهارگوش «الله» به خط کوفی نقش بسته است، در قسمت تحتانی بالکن دوم احتمالا نوار کتیبه به خط کوفی وجود داشته که فعلا اثری از آن باقی نمانده است. بالکن‌ها نیز با استفاده از فن مقرنس به شکل زیبایی کاشی‌کاری گردیده‌اند. متأسفانه بخش اعظم تزئینات ذکر شده به اثر عوامل طبیعی، تنش‌های سازه‌ای و اصابت مرمی‌های مختلف در حین جنگ از بین رفته و قسمت‌های باقی‌مانده نیز در حال جدا شدن از بدنه منار هستند.

عمده‌ترین خطری که متوجه مناره است انحراف آن به سمت شرق بوده که ناشی از شکست سازه منار در قسمت پائینی است. این مناره در زمان ساخت بنای مدرسه، در گوشه جنوب‌شرقی

۱. ترجمه: خدا و فرشتگانش بر پیامبر درود می‌فرستند. ای کسانی که ایمان آورده‌اید، بر او درود فرستید و به فرمانش بخوبی گردن نهید. (۵۶)

نامة بایسنغر، شماره نخست، ۱۳۹۸ خورشیدی

در کنار ایوان ورودی مدرسه ساخته شده بود که علاوه بر زیبایی و رفعت بنا، نقش مهمی در تحکیم ایوان ورودی داشت و خشت‌کاری آن هم‌زمان با دیگر قسمت‌های متصل به بنا انجام یافته بود و جهت اتصال بیش‌تر از پایه‌های چوبی تنه درختان به شکل افقی در کنار هم در چند نقطه استفاده شده بود.

در تخریبات بنای مدرسه در سال ۱۲۶۳ ش. قسمتی از بنای مدرسه که متصل به بدنه مناره بود نیز تخریب شد و خشت‌کاری آن تراشیده شد و چوب‌های داخل آن قطع شد که این امر باعث از بین رفتن نقطه اتصال مناره با سازه مدرسه گردیده و منار به سمت شرق شروع به انحراف کرد. با این انحراف در قسمت تحتانی مناره در جایی که پل‌های چوبی جاگذاری شده بود، شکست عمیقی ایجاد شد و آن شکست موجب خردشدگی مصالح در قسمت تحت فشار و ایجاد ترک‌های مختلف عمودی، افقی و مایل در دیگر قسمت‌های مناره شد.

تلاش‌هایی در سال ۱۳۲۴ ش. / ۱۹۴۵ م. جهت مرمت گنبد و مناره‌ها در زمان حکومت عبدالله ملکیار در هرات آغاز شد^۱ و در سال ۱۳۵۴ ش. / ۱۹۷۵ م. سازمان علمی و فرهنگی ملل متحد (یونسکو) نیز برنامه‌ای جهت حفظ بناهای فعلی روی دست گرفت^۲. با تجاوز شوروی به افغانستان و جنگ‌های داخلی آسیب‌های دیگری به این بناها وارد شد. بعد از پایان جنگ، حفاظت این مجموعه دوباره مورد توجه قرار گرفت که تا کنون ادامه دارد ولی هنوز روند آسیب‌های گوناگون از اثر عوامل طبیعی و انسانی به این بناها ادامه دارد.

در مرمت‌های سال ۱۳۲۳ ش. جهت تحکیم مناره و جلوگیری از انحراف بیش‌تر، دیواری از خشت به شکل کمربند به عرض ۱/۲ متر و ارتفاع ۵ متر ساخته شد ولی این تدبیر نیز نتوانست مانع روند انحراف شود. در طول سال‌های جنگ بدنه مناره مورد اصابت مرمی توپ قرار گرفت و حفره‌ای در بدنه منار ایجاد گردید. انحراف آب جوی انجیل به سمت جنوب و عبور آن از زیر مناره نیز در انحراف مناره مزید بر علت شد. عبور و سایط نقلیه سنگین از جاده سمت شرق مدرسه نیز باعث وارد آمدن بارهای دینامیکی و انحراف بیش‌تر بنا گردیده است. در سال ۱۳۸۲ ش. / ۲۰۰۳ م. کارشناسان یونسکو طی سفری به ولایت هرات به بررسی وضعیت مناره پرداختند و طبق اندازه‌گیری‌هایی که انجام شده بود مقدار انحراف منار ۲/۷ متر تعیین گردید. این مقدار انحراف منار و ترک‌های عمیق بدنه منار نشان‌دهنده وضعیت بحرانی آن بود و آن را در معرض فروغلتیدن

۱. فکری سلجوقی، عبدالرئوف، خیابان، ۱۳۴۳، ص ۲۲.

2. UNESCO Report, RESTORAION OF MONUMENTS IN HERAT, 1981.

محسوب کردند لذا تصمیم گرفته شد تا اقدام عاجلی جهت جلوگیری از سقوط مناره انجام گیرد. پروفیسور G. Macchi اهل کشور ایتالیا جهت مهارنمودن عاجل منار توسط کیبل‌های فولادی طرحی را ارائه نمود که این طرح توسط شرکت ALGA در همان سال اجرا شد. در سال‌های بعد وضعیت انحراف منار در طی چندین سفر کارشناسان یونسکو مورد بررسی قرار گرفت و مشخص گردید که روند انحراف بعد از مهارنمودن متوقف شده است، در بین سال‌های ۲۰۰۹ تا ۲۰۱۱ برخی تلاش‌ها جهت مستندسازی و ترمیم گنبد و ترمیم منار توسط یونسکو روی دست گرفته شد که از جمله حفرة ایجاد شده از اثر اصابت مرمی توپ ترمیم گردید. در سال ۱۳۹۲ ش. / ۲۰۱۳ م. سازمان یونسکو با هم‌کاری وزارت اطلاعات و فرهنگ و کمک مالی کشور ایتالیا پروژه حفاظت، مدیریت پایدار و توسعه میراث فرهنگی در هرات را آغاز نمود. در پهلوی مطالعات روی ساحة مدرسه سلطان حسین بایقرا و ساخت دیوار احاطوی دور مدرسه، در قسمت مقبره گوهرشاد نیز اقداماتی جهت مرمت کاشی‌کاری گنبد و تحکیم مناره پنجم صورت گرفت. برای تحکیم مناره پنجم در کنار کارهای تحقیقاتی، سیستم مانیتورینگ نصب و راه‌اندازی شد. این سیستم که جهت مطالعه و بررسی حرکت مناره، کنترل ترک‌های موجود در سازه و اندازه‌گیری سرعت و تعیین جهت باد نصب گردیده، شامل سنسورهای مختلف در اطراف و داخل مناره می‌باشد. با ختم پروژه فوق‌عملیات مرمتی در ساحة متوقف گردیده و ایجاب می‌کند تا نهادهای ذیدخل دولتی و سایر مؤسسات هم‌کار در راستای حفاظت مصلا و به ویژه مناره مدرسه گوهرشاد اقدامات ضروری روی دست گرفته و جهت تحکیم درازمدت منار و مرمت تزئینات بدنه به طور عاجل اقدام نمایند.

فهرست منابع

- افضل‌ی، خلیل‌الله، (۱۳۹۷)، سال‌های سرخ‌هری، هرات: مؤسسه پژوهشی بایسنغر.
- سمرقندی، عبدالرزاق، (۱۳۸۳)، مطلع السعدین، ج ۲، دفتر ۱، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- غبار، میرغلام‌محمد، (۱۳۴۶)، افغانستان در مسیر تاریخ، ج ۱، کابل: مطبعه دولتی.
- فکری سلجوقی، عبدالرئوف، (۱۳۴۳)، خیابان، کابل: انجمن جامی.
- UNESCO Report: RESTORAION OF MONUMENTS IN HERAT, 1981.

بازسازی گرافیکی چهار نقش
از مناره باقی مانده مدرسه گوهرشاد در هرات - ۸۳۶ق.